

Magda Heydel

Zwrot kulturowy w badaniach nad przekładem

Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 6 (120), 21-33

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Magda HEYDEL

Zwrot kulturowy w badaniach nad przekładem

Dwie ostatnie dekady w studiach nad przekładem nazywa się czasem z przesadą właściwą młodym dyscyplinom akademickim „epoką” zwrotów. Najważniejszym i najszerszym z nich jest „zwrot kulturowy”, proces, którego korzenie sięgają początków współczesnych studiów nad przekładem, czyli prowadzonych od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku badań polisystemowych¹, prac tak zwanej „szkoły manipulistów”² oraz niemieckiej szkoły funkcjonalnej³.

„Zwrot kulturowy” w badaniach nad przekładem to termin nawiązujący do badań kulturowych popularnych dziś w wielu dziedzinach humanistyki. Termin ujmuje, definiując rzecz najpobieżniej, te kierunki badań przekładoznawczych, które prowadzą do wyjścia poza granice wyznaczone przez paradygmat filologiczny, zwłaszcza językoznawczy, uznawany od połowy ubiegłego wieku za zasadniczy obszar działania translatoologii. Przekładoznawstwo zorientowane kulturowo za przedmiot swoich badań nie uważa już transferu międzyjęzykowego i międzytek-

¹ Zob. I. Even-Zohar *Miejsce literatury tłumaczonej w polisystemie literackim* [1978], w: *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, red. P. Bukowski, M. Heydel, Znak, Kraków 2009, s. 195-204; G. Toury *Descriptive Translation Studies and Beyond*, John Benjamin, Amsterdam–Philadelphia 1995.

² Zob. *Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*, ed. by T. Hermans, Croom Helm, London-New York 1985.

³ Zob. H.J. Vermeer *Ein Rahmen für eine allgemeine Translationstheorie* [1978], w: tegoż *Aufsätze zur Translationstheorie*, Groos, Heidelberg 1983, s. 48-61; M. Snell-Hornby *Translation Studies. An Integrated Approach*, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia 1988.

stowego, lecz skomplikowaną i wielowymiarową sferę kontaktów międzykulturowych. To kultura, a nie język, słowo czy tekst, jest w przekładoznawstwie epoki zwrotów „jednostką» operacyjną przekładu”⁴.

Motywytem przewodnim zwrotu kulturowego jest przededefiniowanie pola badawczego i przejście w studiach nad przekładem od obszarów ściśle wytyczonych i zamkniętych do przestrzeni multidyscyplinarnych i otwartych, a także od postawy preskryptywnej, postrzegającej teorię przekładu jako zbiór narzędzi krytycznych i przybornik kryteriów oceny tłumaczeń, do postawy deskryptywnej, a więc opisu konkretnych tekstów zaistniałych i funkcjonujących w swoich kontekstach, których problematyzacja może posłużyć jako podstawa do formułowania pewnych norm.

Zwrot kulturowy łączy się z poddaniem w wątpliwość założeń uznawanych dotychczas za fundamentalne. Po pierwsze, podważeniu ulega teza o możliwości odkrycia i ustabilizowania znaczenia tekstu przekładanego, a więc o istnieniu jednoznacznych rozstrzygnięć interpretacyjnych. Prowadzi to do zanegowania absolutnej pozycji oryginału jako źródła znaczeń, które, wyluskane z języka oryginału, należy przenieść w język i tekst przekładu. Pozycyjny i historyczny charakter lektury, wprowadzenie w pole analizy czytelnika jako podmiotu aktu lektury, zanegowanie jednoznaczności i jedności tekstu – słowem lekcja hermeneutyki i dekonstrukcji – prowadzą do przededefiniowania relacji łączącej dwa tradycyjnie niepoddawane w wątpliwość elementy aktu tłumaczenia: oryginał i przekład. Zanegowane zostaje mianowicie, traktowane dotąd jako naturalne i przezroczyste, założenie o istnieniu potencjalnej i pożądanej ekwiwalencji między tekstem wyjściowym i docelowym, a także preskryptywny z gruntu postulat dążenia do osiągnięcia owej ekwiwalencji w procesie translacji poprzez szereg podejmowanych przez tłumacza suwerennych decyzji. Przekład, według obowiązującego dotąd modelu, miał dążyć do (różnorodnie definiowanej) identyczności z oryginałem.

Tymczasem jeden z głównych przedstawicieli przekładoznawstwa kulturowego, Theo Hermans, pisze, że kiedy znika różnica, znika także tłumaczenie; innymi słowy: absolutna ekwiwalencja jest śmiercią translacji, choć przekład nie jest w stanie popełnić samobójstwa, bo różnica istnieje w nim zawsze, chyba że o jej niwelacji zadecyduje jakaś wyższa instancja⁵. Przekład jest zatem w takim ujęciu celebracją różnic, a wzajemna niewspółmierność sfer wyjściowej i docelowej – w wielu wymiarach, o których niżej – stanowi zasadnicze pole refleksji przekładoznawczej, a nie – czy nie tylko – oceny jakości przekładu. Owa niewspółmierność dotyczy zresztą innych, poza językowym, poziomów funkcjonowania przekładów, bo

⁴ *Translation, History and Culture*, ed. by S. Bassnett, A. Lefevere, Pinter, London–New York 1990, s. 8.

⁵ T. Hermans *Przekład, zadrażnienie i rezonans* [2007], w: *Współczesne teorie przekładu*, s. 57-58.

zwrot kulturowy to otwarcie pola badawczego na szeroko pojęte konteksty. Różnice na poziomie tekstualnym stanowią dogodny punkt wyjścia dla analizy przekładoznawczej, ale istotne pytania dotyczą kształtu wchodzących w interakcję kultur, ich podmiotowości i reprezentacji oraz strefy ich styku, która jest nierzadko strefą konfliktu, a zawsze strefą manipulacji i negocjacji.

Z poziomu filologicznego uwaga przeniesiona zostaje na poziom polityki i etyki, stąd – to kolejny podważony dogmat – w praktyce przekładowej i krytycznej neguje się wartość dążenia do uzyskania efektu naturalności tekstu przełożonego w ramach stylów i idiomów kultury docelowej oraz do idealnej niewidzialności tłumacza-pośrednika. Etyczny wymiar pracy tłumacza ma się wyrażać (tu jednak dyskurs „po-zwrotny” od preskrytywizmu całkiem się nie uwalnia!) w szacunku dla głosu oryginału jako Innego, dla jego fundamentalnej obcości, niedającej się ująć w kategoriach należących do systemu literatury własnej⁶. Przekład okazuje się sferą różnorako pojętej interwencji – politycznej czy społecznej – w obowiązujące style i dyskursy literatury docelowej. Konieczne jest zatem ujawnianie obecności podmiotu interwencji – tłumacza, bowiem chociaż znajduje się on na pierwszym froncie procesów kulturotwórczych, jest – jak określa to w tytule swojej historii przekładu w kulturze Zachodu Lawrence Venuti⁷ – niewidzialny.

Konsekwencją tych zmian jest przeniesienie uwagi z traktowanego dotąd jako absolutny punkt odniesienia oryginału i kontekstu źródłowego na przekład, postrzegany jako element kultury docelowej, włączający się w istniejące w niej kanony i funkcjonujący w ramach obowiązujących tam norm. Akcent przesuwa się też z samego produktu procesu przekładu na jego wielorakie uwarunkowania i konteksty, w tym na jego twórców (wytwórców), a więc z tekstów na ludzi – tłumaczy, ich zaplecze, współpracowników, instytucje, w ramach których działają, na środowiska społeczne i polityczne. Równie duże znaczenie, co same teksty przekładów, zyskują jako materiał badawczy także towarzyszące im parateksty, otaczająca je krytyka literacka i inne świadectwa funkcjonowania dzieła przełożonego w kulturze docelowej. Mikroanalizy poświęcone opisowi zjawisk na poziomie poszczególnych utworów, jak również syntetyczne oglądy większych obszarów literackich, czy to synchroniczne, czy diachroniczne, dokonywane są na tle kontekstu społecznego, politycznego i kulturowego. Wyzwalają się z obciążającej je nieraz akademickości, by mówić o sprawach, które są istotne dla współczesnego świata. W „epoce zwrotów” bowiem przekład w znaczeniu najszerszym postrzegany jest jako kluczowy mechanizm tworzenia kultury, a tłumacz – jako

⁶ Zob. A. Berman *Przekład jako doświadczenie obcego* [1985], w: *Współczesne teorie przekładu*, s. 247-264.; L. Venuti *Przekład, wspólnota, utopia* [2000], w: *Współczesne teorie przekładu*, s. 265-294.

⁷ L. Venuti *The Translator's Invisibility. A History of Translation*, Routledge, London–New York 1995.

daleki od niewinności współuczestnik procesów tworzenia tożsamości⁸, walki o władzę⁹ oraz konfliktów militarnych i kulturowych¹⁰.

Początki zwrotu kulturowego sięgają lat 70. i prac badaczy z Belgii i Holandii, a także z Izraela¹¹. W tym samym okresie przekładoznawstwo, czyli *Translation Studies*, zaczyna wyodrębniać się jako samodzielna dyscyplina naukowa. Ważnym punktem w jej rozwoju okazał się szkic Jamesa Holmesa *The Name and Nature of Translation Studies*¹². Autor prezentuje w nim „mapę” tworzącej się dziedziny, którą nazywa funkcjonującym do dzisiaj terminem *Translation Studies*¹³, definiuje zakres jej zainteresowań oraz podkreśla centralną pozycję badań opisowych, które po pierwsze, dotyczą samej istoty przekładu jako zjawiska, po drugie zaś, dostarczają materiału do teoretycznych uogólnień.

W roku 1978 opublikowany zostaje, przywoływany już przeze mnie wpływoy szkic izraelskiego badacza Itamara Even-Zohara *Miejsce literatury tłumaczonej w polisystemie literackim*¹⁴, który, wykorzystując modele wypracowane przez formalistów, zwłaszcza Tynianowa, umieszcza literaturę tłumaczoną jako jeden z systemów w polisystemie kultury docelowej, bowiem przekłady funkcjonują w jej obszarze, zatem podporządkowują się obowiązującym w niej systemom wartości, które z kolei kształtują ich odbiór¹⁵. W pracach Even-Zohara oraz Gideona Toury'ego¹⁶, w opisie procesu przekładu następuje przesunięcie punktu ciężkości z ekwiwalencji wobec oryginału na akceptowalność w ramach kontekstu docelowego. Akceptowalność właśnie jest tu pojęciem kluczowym, adekwatność w stosunku do oryginału pozostaje w tle¹⁷.

Poziom akceptowalności przekładu opisać można, odnosząc się do obowiązujących w kulturze docelowej norm. W obu przywoływanych pracach Toury defi-

⁸ Zob. M. Cronin *Translation and Identity*, Routledge, London–New York 2006.

⁹ Zob. *Translation and Power*, ed. by M. Tymoczko, E. Genzler, University of Massachusetts Press, Amherst–Boston 2002.

¹⁰ Zob. M. Baker *Translation and Conflict. A Narrative Account*, Routledge, London–New York 2006; E. Apter *The Translation Zone. A New Comparative Literature*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2006.

¹¹ Por. E. Genzler *Contemporary Translation Theories, Multilingual Matters*, Clevedon–Buffalo–Toronto–Sydney 2001, s. 76-77; *Manipulation of Literature*, s. 14-15.

¹² J.S. Holmes *The Name and Nature of Translation Studies* [1978], w: *The Translation Studies Reader*, ed. by L. Venuti, Routledge, New York-London 2007, s. 180-183.

¹³ Tamże, s. 183-184

¹⁴ I. Even-Zohar *Miejsce literatury...*

¹⁵ G. Toury *Descriptive Translation Studies...*, s. 53-54.

¹⁶ Zob. G. Toury *In Search of a Theory of Translation*, Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Aviv University, Tel Aviv 1980; tegoż *Descriptive Translation Studies...*

¹⁷ G. Toury *Descriptive Translation Studies...*, s. 60.

niuje normy jako pewne prawidłowości zachowań przekładowych wynikające z wpływających na poziom akceptowalności przekładów ograniczeń społeczno-kulturowych, tworzących skalę rozciągającą się pomiędzy anarchią a ścisłymi regułami. Przesunięcia i różnice wobec oryginału są w przekładzie nieuniknione, a sama ocena adekwatności, czyli krytyka przekładu, także jest funkcją norm obowiązujących w kulturze docelowej¹⁸. Przedmiotem badania jest tu zatem obszar kultury i rządzące nim prawidłowości, a nie odsunięta na daleki margines sprawa „wierności” przekładu wobec oryginału. Normy pełnią wobec indywidualnych tłumaczy funkcję dyrektyw co do poziomu społecznej akceptacji dla wypowiedzi, stylów i poetyk. Oznacza to, że stosowanie się do istniejących norm daje gwarancję akceptacji, a więc uznania przekładu za tekst kultury docelowej. Sprzeciwienie się normie, które może wynikać z etycznej postawy tłumacza respektującego autonomię oryginału i stawiającego sobie za cel stworzenie tekstu adekwatnego wobec pierwowzoru, może być gestem twórczym, prowadzącym do rewizji norm lub stworzenia nowej wartości literackiej, ale niebezpiecznym, bo grożącym odrzuceniem.

Dominującym hasłem w badaniach nad przekładem literackim w latach 80. stał się tytuł wydanego w Amsterdamie pod redakcją Theo Hermansa przywołwanego już tutaj tomu *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation* (1985), który dał nazwę tak zwanej „szkole manipulistów”, rozwijającej opisowe i systemowe badania nad przekładem literackim, traktowanym jako gatunek o trudnej do przecenienia roli dla rozwoju systemów literackich. Postrzegając literaturę jako skomplikowany układ dynamicznych relacji, manipuliści postulowali ścisły związek między teoretycznymi modelami a praktycznymi opisami funkcjonowania tłumaczonych utworów, z równoczesnym przesunięciem akcentu w stronę tych drugich¹⁹. Każdy przekład, jak pisze we wstępie do wspomnianego tomu Hermans, zakłada jakiś stopień manipulacji tekstu wyjściowego, dokonany w jakimś celu²⁰.

Ten sposób myślenia o przekładzie rozwinął w swoich badaniach André Lefevere²¹, który wyprowadził do leksykonu przekładoznawstwa zaczerpnięty z optyki termin refrakcja (później posługuje się terminem przepisanie/*rewriting*), oznaczającym wszelkie działania tekstowe, takie jak krytyka literacka, adaptacja, antologizacja oraz tłumaczenie, które w jakiś sposób manipulują znaczenie tekstu wyjściowego. Działania te zawsze podporządkowane są władzy instytucji sprawu-

¹⁸ Tamże, s. 57

¹⁹ *Manipulation of Literature*, s. 14.

²⁰ Tamże, s. 11.

²¹ Zob. *Translation/History/Culture. A Sourcebook*, ed. by A. Lefevere, Routledge, London-New York 1992; A. Lefevere *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, London 1992; tegoż *Ogórki Matki Courage. Tekst, system i refrakcja w teorii literatury* [1982], w: *Współczesne teorie przekładu*, s. 223-246.

jących kontrolę nad tłumaczem czy krytykiem, zasadniczo przy pomocy narzędzi ekonomicznych i politycznych, a nie wyłącznie kulturowych, takich jak obowiązujące w danej kulturze wzorce i normy stylistyczne. Lefevere określa tę kontrolę mianem „patronatu”. W kształtowaniu przekładu, działania *par excellence* manipulatywnego, polityka wyprzedza więc poetykę, a język zajmuje tu dopiero trzecią pozycję w skali ważności. Badania Lefevere’a znalazły kontynuację np. w pracach Hermansa²² i Lianieri²³, analizujących rolę przekładu w budowaniu świadomości klasowej, demokracji czy kultury narodowej w nowożytnych społeczeństwach.

Za moment przełomowy dla zwrotu kulturowego uznaje się często rok 1990 i książkę *Translation, History and Culture* pod redakcją Susan Bassnett i André Lefevere’a. Termin „cultural turn” użyty tam został w tytule rozdziału wstępnego²⁴, a zebrane w tomie rozprawy z różnych perspektyw rozpatrują podwójne zakorzenienie tekstu przekładu, ze szczególnym naciskiem na kontekst docelowy, jego zależność od obowiązujących i zmiennych konwencji czy standardów oceny, przesunięcie uwagi badawczej z adekwatności na funkcjonalność tekstu przełożonego, a przede wszystkim na warunki modelujące jego powstawanie i działanie²⁵. Kolejną książką tego tandemu autorskiego, *Constructing Cultures. Essays on Literary Translation*²⁶, poświęcona jest zagadnieniom historii, postkolonializmu i akulturacji, gdzie za sprawą przekładu i tłumacza odbywa się tytułowy proces konstruowania kultur, bowiem tłumacz staje się tu mediatorem komunikacji międzykulturowej, odpowiedzialnym za budowanie obrazu Obcego, a podlegającym różnym ideologicznym i politycznym naciskom i ograniczeniom, zarówno wewnętrznym, nieświadomym, jak i zewnętrznym.

Pisząc o źródłach i inspiracjach zwrotu kulturowego lat dziewięćdziesiątych, nie można zapomnieć o roli, jaką w procesie tym obok szkoły belgijsko-izraelskiej i manipulistów, odegrało przekładoznawstwo niemieckie, zwłaszcza tak zwana szkoła funkcjonalna (teoria skoposu), rozwijana przez Vermeera²⁷, Kussmaula²⁸ oraz

²² T. Hermans *Translation, Ethics, Politics*, w: *The Routledge Companion to Translation Studies*, ed. by J. Munday, Routledge, London–New York 2009, s. 93-105.

²³ A. Lianieri *Translation and the Establishment of Liberal Democracy in Nineteenth Century England. Constructing the Political as an Interpretive Act*, w: *Translation and Power*, s. 1-24.

²⁴ *Translation, History and Culture*, s. 1.

²⁵ Tamże, s. 12.

²⁶ S. Bassnett, A. Lefevere *Constructing Cultures. Essays on Literary Translation, Multilingual Matters*, Clevedon 1998.

²⁷ H.J. Vermeer *Ein Rahmen für eine allgemeine Translationstheorie*.

²⁸ P. Kussmaul *Übersetzen als Entscheidungsprozess. Die Rolle der Fehleranalyse in der Übersetzungsdidaktik*, w: *Übersetzungswissenschaft – Eine Neuorientierung. Zur Integrierung von Theorie und Praxis*, hrsg. von M. Snell-Hornby, Francke, Tübingen 1986, s. 206-229.

Heydel Zwrot kulturowy w badaniach nad przekładem

Reiss i Vermeera²⁹ czy teoria akcji przekładowej³⁰. W tych ujęciach najistotniejszym elementem przekładu jako procesu i jako produktu jest nakierowanie na cel, a zatem na określone przez „klienta” zadanie, jakie tłumaczenie ma spełnić w konkretnym kontekście kultury docelowej. Temu czynnikowi podporządkowane są strategie przekładowe, wyznaczone indywidualnie w odniesieniu do konkretnego „zlecenia”. W przeciwieństwie do manipulistów, badacze szkoły funkcjonalnej nie ograniczali się do analizy tekstów literackich, słusznie postrzegając przekład jako zjawisko wszechobecne i istotne dla każdego poziomu kontaktów kulturowych. Na rolę niemieckiego przekładoznawstwa w przygotowaniu zwrotu kulturowego zwraca uwagę Mary Snell-Hornby, autorka przywoływanej już książki *Translation Studies*, gdzie zarysowany został projekt studiów nad przekładem jako interdyscypliny, sytuującej się na styku językoznawstwa, literaturoznawstwa, semiotyki, etnologii, socjologii i psychologii. Snell-Hornby daje w niej zarys wyłaniającej się niezależnej dyscypliny *Translation Studies*, która czerpie pojęcia i narzędzia z wymienionych wyżej pól, a równocześnie, na zasadzie wzajemności, oferuje im także pewne zyski.

Próbie podsumowania przełomowej dekady – lat dziewięćdziesiątych – przedstawia Snell-Hornby w swojej kolejnej książce *The Turns of Translation Studies. New Paradigms or Shifting Viewpoints?*³¹. Spoglądając na minioną dekadę, autorka twierdzi, że w *Translation Studies* jako szeroko pojętej dyscyplinie z dzisiejszej perspektywy widoczne są dwa zasadnicze „zwroty” – pierwszy jest metodologiczny, wynikający z przesunięcia środka ciężkości ku studiom empirycznym, zarówno w zakresie przekładu pisemnego, jak i ustnego, drugi natomiast wiąże się z bezprecedensowym rozwojem technologii komunikacyjnych oraz procesem globalizacji, co wpływa także na podjęcie badań nad zagadnieniami dotychczas w przekładoznawstwie uważanymi za pomocnicze (np. nad przekładem ustnym i audiowizualnym, terminologią, lokalizacją, badaniami korpusowymi, przekładem wspomaganym komputerowo), a co za tym idzie na osłabienie roli przekładu literackiego, traktowanego dotychczas jako paradygmat centralny³².

Przekład ustny i sposoby jego opisu, a więc jedna z pozornie pobocznych dziedzin *Translation Studies* mogą posłużyć jako ciekawy przykład, a zarazem model, zmian następujących w sposobie myślenia o przekładzie w ogóle. Od kwestii możliwości i tempa przetwarzania informacji czy pojemności pamięci i technicznych ograniczeń w pracy tłumacza ustnego oraz wynikających z nich przesunąć seman-

²⁹ K. Reiss, H.J. Vermeer *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*, Niemeyer, Tübingen 1984.

³⁰ J. Holz-Mänttari *Translatorisches Handeln. Theorie und Methode*, Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki 1984.

³¹ M. Snell-Hornby *The Turns of Translation Studies. New Paradigms or Shifting Viewpoints?*, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia 2006.

³² Tamże, s. 115.

tycznych³³, analiza przesuwana się ku zagadnieniom autorytetu i władzy, presji sytuacji i emocjonalnych uwarunkowań działania tłumacza, jego roli społecznej i odpowiedzialności. Hermans³⁴ podaje przykłady wywiadu z Saddamem Huseinem z roku 1991, podczas którego zdenerwowany tłumacz był wielokrotnie poprawiany przez dyktatora, wykładów amerykańskiego negacjonisty w Niemczech, gdzie tłumaczem był neonazista, ale także (przechodząc w domenę literatury) sytuacji zagrożenia, w jakiej pracowali tłumacze obłożonego fatwą Salmana Rushdiego. Wyraźnie ujawnia się tu znaczenie kontekstów pozajęzykowych, a zwłaszcza działania władzy w formowaniu przekładu, nie tylko ustnego: współczesne przekładoznawstwo nie może bez narażania się na zamknięcie w wieży z kości słoniowej, pozostawać w sztucznie zawężonej sferze badania adekwatności wyborów słownych czy stylistycznych, lecz musi analizować kształtujące je układy władzy i zależności oraz ich polityczne, ekonomiczne, społeczne i kulturowe konsekwencje³⁵.

Zainteresowanie wrażliwym stykiem praktyki przekładowej z rzeczywistością pozaliteracką, czy to w kontekście wojen i procesów politycznych, czy historii literatury, określa się czasem jako zwrot etyczny³⁶. Andrew Chesterman³⁷ zaproponował nawet wprowadzenie dla praktykujących tłumaczy przysięgi Hieronima na wzór przysięgi Hipokratesa, która zobowiązywałaby tłumaczy do tworzenia przekładów adekwatnych pod względem wyrazu, opartych na prawdziwym podobieństwie wobec oryginału, a także do budowania wzajemnego zaufania i minimalizowania nieporozumienia między uczestnikami zapośredniczonej przez niego komunikacji w tłumaczeniu. *Powrót do etyki* – taki tytuł nosiło specjalne wydanie pisma „The Translator” pod redakcją Anthony’ego Pyma (2001) – to wezwanie do postawienia w centrum zainteresowania indywidualnych decyzji podejmowanych przez indywidualnych tłumaczy, dla których tłem są różnorodne uwarunkowania i systemy wartości, wprowadzone w obszar badania translologicznego dzięki zwrotowi kulturowemu. W ujęciach Pyma tłumacz to nade wszystko współtwórca dialogu międzykulturowego, a ta pozycja zobowiązuje go do dbałości o wzajemne

³³ Por. np. F. Pöchhacker *Issues in Interpreting Studies*, w: *The Routledge Companion to Translation Studies*, s. 128-140.

³⁴ T. Hermans *Translation, Ethics, Politics*, s. 93-94.

³⁵ Zob. np. A. Lefevere *Translation, Rewriting...*; T. Hermans *Translation in Systems. Descriptive and Systemic Approaches Explained*, St. Jerome, Manchester 1999; J. Lambert *Functional Approaches to Culture and Translation. Selected Papers by José Lambert*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia 2006.

³⁶ Zob. np. „The Translator” 2001 no 7 (2), numer specjalny: *The Return to Ethics*, ed. by A. Pym; T. Hermans *Translation, Ethics, Politics*, s. 93-105.

³⁷ A. Chesterman *Ethics of Translation*, w: *Translation as Intercultural Communication. Selected Papers from EST Congress, Prague 1995*, ed. by M. Snell-Hornby, Z. Jettmarová i K. Kaindl, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia 1997, s. 147-157; tegoż *Proposal for a Hieronymic Oath*, w: „The Translator” 2001 no 7 (2), s. 139-154.

zaufanie i zrozumienie stron, bowiem skutki jego pracy wychodzą daleko poza poziom umożliwiania czy ułatwienia komunikacji językowej. Tłumacz jest mediatorem, który nie może być całkowicie bezstronny, zawsze wszak daje w tworzonym dyskursie wyraz własnej podmiotowości i subiektywności, stając się agensem w przestrzeni społecznej, współtworząc jej ideologiczny, polityczny i kulturowy kształt. Badania nad przekładem jako dyskursem ideologicznym podejmowali liczni badacze, m.in. Mona Baker³⁸ czy Jeremy Munday³⁹.

W tym kontekście, wyświetlającym wielorakie naciski, jakim poddawany jest tłumacz, ale również ujawniającym, że sam przekład jest praktyką daleką od niewinności i neutralności, szczególnie ważne okazały się dwa paradygmaty: studia genderowe i studia postkolonialne. Oba te kierunki w obrębie *Translation Studies* doczekały się już sporej bibliografii, omawiającej ich różnorodne aspekty. Oba w dużym stopniu współtworzą zwrot kulturowy, bowiem odwołują się do pozatekstowego życia przekładów – zwłaszcza ich roli w formowaniu tożsamości kulturowych grup mniejszościowych – podkreślając zagadnienia etyki i polityki.

Badania genderowe nad przekładem wywodzą się z analiz przekładu kobiecego czy feministycznego, a także roli i pozycji kobiet w dyskursie przekładowym⁴⁰. Kobietom – podobnie jak przekładom – tradycyjnie wyznacza się w społeczeństwie rolę podrzędną i zależną od mężczyzny/oryginału. Znajduje to odbicie w tradycyjnej metaforyce przekładowej, na przykład zrównującej kobietę i przekład w kontekście kategorii wierności i piękna czy przenoszącej w domenę translacji relacje władzy i dziedziczenia w patriarchalnej rodzinie⁴¹. Ważnym elementem feministycznych badań nad przekładem jest też opisanie i sproblematyzowanie miejsca i specyfiki przekładu dokonywanego przez kobiety⁴². Studia nad przekładem feministycznym powstawały więc na szerokim tle protestu przeciwko patriarchalnej dominacji w kulturze i języku. Przekład w takim ujęciu znów okazuje się zadaniem o wiele szerszym niż tylko oddanie treści tłumaczonego dzieła. Na każdym etapie – począwszy od wyboru tekstu poprzez zastosowane strategie przekładowe aż do konstrukcji efektu finalnego – tłumaczka pracuje nad stworzeniem głosu, który w kulturze fallogocentrycznej jest uciszany, marginalizowany i podlega przymusowemu „przekładowi” na kategorie języka dominującego.

³⁸ M. Baker *Translation and Conflict*.

³⁹ J. Munday *Style and Ideology in Translation. Latin American Writing in English*, Routledge, London–New York 2008.

⁴⁰ Zob. m.in. L. von Flotow *Translation and Gender. Translating in the 'era of feminism'*, St. Jerome and University of Ottawa Press Manchester–Ottawa 1997; S. Simon *Gender in Translation. Cultural Identity and the Politics of Transmission*, Routledge, London–New York 1996.

⁴¹ Zob. L. Chamberlain *Gender a metaforyka przekładu* [1988], w: *Współczesne teorie przekładu*, s. 385–401.

⁴² Zob. S. Simon *Gender in Translation*.

Feministyczna refleksja przekładoznawcza, jak również szersze myślenie genderowe, obejmujące prace poświęcone zagadnieniom przekładu gejowskiego⁴³, jest w swym charakterze interwencjonistyczna, zarówno sama praktyka przekładowa, jak i jej teoretyzowanie jest działaniem o doniosłych skutkach społecznych i kulturowych, stawia też przed tłumaczkami polityczne zadanie odkrywania i kreacji kobiecych tekstowych strategii podmiotowych, a także, na poziomie krytyki, demaskowania zawłaszczeń kobiecych tekstów w przekładzie, manipulacji, poprzez które ulegają one zafalszowaniu lub zniszczeniu. Przekład feministyczny, sam niezadko posługujący się manipulacją stawia przed sobą zadanie wyrównywania nierówności, tradycyjnie obecnych w dyskursie⁴⁴.

W tym aspekcie przekładoznawstwo zorientowane genderowo zbiega się z paradygmatem postkolonialnym, gdzie również centralne miejsce zajmuje potrzeba interwencji wobec asymetrii i nierównego układu sił w wymianie międzykulturowej. W grę wchodzi pytanie o warunki, na jakich odbywa się przekład między kulturą i językiem imperium a koloniami, o to, kto je ustala, a także o kierunek przekładu, selekcję materiału oraz ustalanie jego pozycji i prestiżu w obrębie kanonu docelowego⁴⁵. Przekład na język kolonizatora z punktu widzenia kolonii oznacza nadanie tłumaczonemu tekstowi wysokiego prestiżu, choć równocześnie jest przeciwieństwem narzędziem poszerzenia obszaru dominacji, a przejście przez kulturę docelową przełożonego tekstu, traktowanego jak eksponat (zdobycz), wzmacnia ośrodek władzy imperialnej. Mechanizm patronatu, działanie instytucji kontrolujących styk międzykulturowy w sytuacji nierówności stron oraz współodpowiedzialność etyczna tłumacza ujawnia się tu z całą mocą. Przekład nabiera cech dosłownie rozumianego transferu własności poprzez nadpisanie na tekście oryginalnym obcego sposobu myślenia i konstruowania sensów.

Ów obszar styku między dominującą kulturą imperium a kulturą kolonii określa się mianem przestrzeni hybrydycznej, nazywanej też sferą przekładu⁴⁶. Okazuje się bowiem, że niemożliwe jest już dotarcie do czystego „oryginału” kultury lokalnej, do rodzaju *negritude*, „ducha” kultury tubylczej czy jej „autentycznych” korzeni, a równocześnie kultura kolonizatora także ulega „zmąceniu” i częściowemu zanegowaniu przez wchodzącą w nią Inność: strefa przekładu jest strefą kulturowego przemieszania i przemieszczenia, migracji i transformacji, charakterystycznych dla społeczeństw postkolonialnych. Termin „hybrydyczność” sta-

⁴³ Zob. K. Harvey *Translating Camp Talk. Gay Identities and Culture Transfer* [1998], w: *The Translation Studies Reader*, s. 402-422.

⁴⁴ Por. np. T. Hermans *Translation, Ethics, Politics*, s. 101.

⁴⁵ Zob. m.in. *Post-colonial Translation. Theory and Practice*, ed. by S. Bassnett, H. Trivedi, Routledge, London–New York 1999; T. Niranjana *Siting Translation. History, Poststructuralism and the Colonial Context*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 1992; M. Tymoczko *Translation in a Postcolonial Context. Early Irish Literature in English Translation*, St. Jerome, Manchester 1999.

⁴⁶ Zob. H. Bhabha *The Location of Culture*, Routledge, London 1994.

nowi także kategorię opisu zjawisk tekstualnych, obserwowanych w literaturze sfery pośredniej: wielojęzyczności, niestabilności gatunkowej, rozchwiania narracyjnego i niepewnej podmiotowości. Przekład i literatura postkolonialna są obszarami równoległymi i wzajemnie się w sobie odbijającymi, dającymi się opisywać przy pomocy tych samych kategorii⁴⁷.

Kontekst postkolonialny pozwala również zauważyć, że samo przekładoznawstwo nie jest dyskursem neutralnym i niewinnym, podobnie jak na przykład etnologia. Dziedziny te, wspótworząc wymianę międzykulturową, konstruują reprezentacje kultur. Dlatego problematyzacji podlegać muszą także cele i metody w obrębie samej dyscypliny. Zetknięcie z odmiennymi od zachodnich tradycjami myślenia o przekładzie pozwala na przededefiniowanie kategorii opisu pozornie oczywistych, takich jak choćby podmiotowość indywidualnego tłumacza, którą trzeba przemyśleć w konfrontacji z chińskim modelem przekładu jako działania zbiorowego⁴⁸ czy wręcz samo pojęcie przekładu, które w różnych językach indyjskich okazuje się nieprzystawalne do pojęć europejskich⁴⁹. Dotyczy to także metaforyki stanowiącej podstawy konceptualizacji przekładu w tradycji zachodniej, na przykład obrazów przezroczystej szyby, zaufanego pośrednika, mostu ponad przepaścią obcości etc. Najbardziej bodaj uderzającą postkolonialną metaforą przekładu jest metafora kanibalistyczna, odwołująca się do rozumienia antropofagii jako aktu zarazem agresji i uwielbienia – kultura postkolonialna „pożera” europejskie wzorce kulturowe, by z nich czerpać siłę do wzrostu i rozwoju⁵⁰.

Przekładoznawstwo spod znaku kulturowego otwarło także wiele innych pól badawczych. Wśród nich ważną dziedziną jest na przykład historia przekładu, stawiająca sobie pytania o rolę literatury tłumaczonej w tworzeniu kanonów literatur oraz jej stylów i idiomów, ale również badająca dzieje tłumaczek i tłumaczy, których losy mogą stanowić historię alternatywną wobec historii autorów dzieł oryginalnych. Nietrudno dostrzec, że i tu istnieje ciekawa sfera pośrednia, hybrydalna, w której autorzy okazują się tłumaczami, a tłumacze – autonomicznymi twórcami. Granice tych kategorii są płynne, a ich zmienność jest odzwierciedleniem historycznej relatywności kategorii opisu. Dlatego obok tzw. „zwrotu historycznego” mówi się też o „zwrocie kreatywnym”, a więc linii badań, które działalność tłumacza analizują jako działalność twórczą (*notabene*, biorąc pod uwagę wielowiekową tradycję przekładu literackiego trudno tu akurat dostrzec rzeczywiście punkt zwrotny i nową ścieżkę). Ważnym obszarem badań jest w ostatnim czasie socjologia przekładu, widząca fenomen tłumaczenia jako praktykę społeczną i pod-

⁴⁷ Zob. M. Tymoczko *Literatura postkolonialna i przekład literacki* [1999], w: *Współczesne teorie przekładu*, s. 429-447.

⁴⁸ Zob. np. *Asian Translation Traditions*, ed. by E. Hung, J. Wakabayashi, St. Jerome, Manchester 2005.

⁴⁹ Zob. H. Trivedi *In Our Own Time, on Our Own Terms*, w: *Translating Others*, ed. by T. Hermans, St. Jerome, Manchester 2006.

⁵⁰ *Post-colonial Translation*, s. 4-5.

dająca analizie równe wymiary zawodu tłumacza oraz badacza przekładu⁵¹. Mamy także tak zwany zwrot kognitywny, czyli badania nad procesem przekładu analizowanym z perspektywy psycholingwistycznej⁵² czy teorii relewancji⁵³ przy użyciu danych empirycznych pozyskiwanych różnymi metodami⁵⁴.

Naszkiecowany tu pobieżnie zarys studiów nad przekładem w epoce zwrotu kulturowego pokazuje, jak bardzo poszerzyło się pole zainteresowań tej dziedziny, oferując liczne, nierzadko rozbieżne ścieżki. Jest to niezwykle twórcze i obiecujące, jednak może grozić – martwi się tym np. Jeremy Munday⁵⁵, autor wydane-go parę miesięcy temu *Routledge Companion to Translation Studies*, fragmentacją lub rozproszeniem. Munday zastanawia się, czy dyscyplina ma dość silne fundamenty i spójność wewnętrzną, byśmy – uprawiający ją badacze – mieli pewność, że wciąż pochylamy się nad tym samym poletkiem. Wydaje się jednak, że zwrot kulturowy wprowadza nie tylko swoistą siłę odśrodkową, dzięki której przekonujemy się, że naprawdę fascynujące badania przekładoznawcze sytuują się poza obrębem bezpiecznego kręgu akademickiej (także w sensie oderwania życia) filologii. Jednak uzyskana w ten sposób zewnętrzna perspektywa pozwala poddać w wątpliwość obowiązujące do niedawna niemal na zasadzie dogmatów pojęcia: ekwiwalencji i naturalności, przekonania o roli przekładu jako czynnika zbliżającym kultury i tłumacza jako suwerennej jednostce podejmującej strategiczne decyzje. Zmusza więc do przemyślenia samego sedna dyscypliny. Wprowadzenie do *Translation Studies* nieoczywistych dotychczas kontekstów polityki, socjologii czy ekonomii, jak również interwencjonistycznych dyskursów feminizmu i postkolonializmu, każe na nowo definiować pojęcia podstawowe, zmienia również perspektywę patrzenia na praktykę tłumaczeniową w wielu dziedzinach życia oraz na funkcjonowanie przekładów w kulturze współczesnej.

⁵¹ Zob. np. M. Wolf, A. Fukari *Constructing a Sociology of Translation*, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia 2007.

⁵² Zob. m.in. R.T. Bell *Translation and Translating. Theory and Practice*, Longman, London–New York 1991; D. Kiraly *Pathways to Translation. Pedagogy and Process*, Kent State University Press, Kent, OH 1995.

⁵³ Zob. E.-A. Gutt *Translation and Relevance. Cognition and Context*, Blackwell Publishing, Oxford 1991.

⁵⁴ Zob. A.H. Albir, F. Alves *Translation as Cognitive Activity*, w: *The Routledge Companion to Translation Studies*, s. 70-73.

⁵⁵ *The Routledge Companion to Translation Studies*, s. 12.

Abstract

Magda HEYDEL
Jagiellonian University (Kraków)

Cultural Turn in Translation Studies

For nearly two decades now, in Western translation studies 'cultural turn' has been a key term used to refer to a complex of processes which result in expanding the traditional boundaries of the discipline, especially by shifting the main stress from the linguistic paradigm to much broader areas of cultural studies. Translation stopped being perceived merely as interlingual or intertextual transaction, to become a multidimensional process of intercultural negotiation. The paper presents the main tenets of the turn and discusses its consequences for contemporary research: the interrogation of some long-held assumptions, e.g. the notion of equivalence or the position of translator; the shift from product to process/agents analysis; emergence of new fields of research, like the sociology of translation. Special attention is given to ethics and intervention as topics in translation studies today, with feminist and postcolonial schools as examples.